

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

הרשות
לפיתוח ירושלים

חברת מוריה
חברה לפיתוח ירושלים בע"מ

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך ז

עורכים:

גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת,
דורון בן-עמי, שלומית וקסלר-בדולח,
יובל גדות

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה,
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים ולמכון
לארכיאולוגיה, הפקולטה למדעי הרוח אוניברסיטת תל אביב
| בחשון תשע"ד, 10 באוקטובר 2013

המעלות המדורגים בדרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני¹

יותם ספר
רשות העתיקות ואוניברסיטת תל אביב

יגאל ספר
קיבוץ יגור

המאמר מוקדש בהערכה לשותפנו לדרך, חוקר, מורה וידיד – פרופ' ישראל רול ז"ל

המשמעות המיוחדת שניתנה למקורות המים הטבעיים לצד הדרכים, בהקשר לטהרת הדרכים וההולכים בהן. במאמר זה אנו מציעים כי קטעי המדרגות החצובים מהווים מאפיין ארכיאולוגי אינדיקטיבי המזהה דרכים מסוימות כדרכים ששימשו בעת העלייה לרגל אל ירושלים. אנו שמים דגש על המשמעות המיוחדת שניתנה לחציבה של קטעי מדרגות אלה לאורך נתיבים מסורתיים בארץ ישראל בימי הבית השני, בטרם הונחה בה אפילו אבן מיל רומית אחת.

מאמר זה אודות המעלות המדורגים המשולבים בדרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני (איור 1) נשען על מחקרים קודמים של כותבי שורות אלו שעסקו בדרכים המסורתיות המובילות אל ירושלים, במעלות המדורגים לאורכן וכן במאפייני הסלילה הרומית האימפריאלית ברחבי האימפריה הרומית בכלל ובארץ ישראל בפרט (ספר ושחר תשמ"ח; ספר וספר תשע"א; ספר וספר תשע"ג; ומראי מקום נוספים שם). כחלק ממחקרים אלו, נבחנו היישובים לאורכן של הדרכים וכן

1 מעלה אדומים המדורג, נחצב לפני הסלילה הרומית האימפריאלית של הכביש ירחו-ירושלים (צילום: י' ספר)

המשמעות המיוחדת של דרכי עולי הרגל

ייחוס קדושה לדרכים ציבוריות מהווה תופעה שכיחה בתרבויות שונות הנובעת מן הצורך לבקש חסות מאיזשהו גורם על טבעי מפני הסכנות האורבות בדרך. עדויות לקיומה של תופעה זו אנו מוצאים הן בעת העתיקה והן בעת החדשה, בעיקר לצד צמתים, בהם יש חשיבות מיוחדת לבחירה בדרך הנכונה, בהשאלה לבחירת הדרך הראויה בחיים (גרבל תשכ"א). ביוון וברומא למשל, הוצבו לצד דרכים ציבוריות, ובעיקר באזורי הצמתים לאורכן, אלמנטים מקודשים, כגון מזבחות, פסלים וכתובות, לכבודם של הרמס, הקטה ולריס, אשר נחשבו כמגני ההולכים בדרכים (שצמן תשמ"א: 194, 198, 268). גם "תפילת הדרך" המסורתית, מבלי לעסוק כאן בשאלת זמנה, מבטאת את החשש בקרב היהודים מפני סכנות בלתי צפויות לעוברים בדרכי היבשה והים ואת הצורך בתפילה מיוחדת שתספק הגנה מפניהן. בעת העתיקה מוכרות כמה דרכים ציבוריות מקודשות, למשל דרך התהלוכות לארמון קנוסוס בכרתים, הדרך הקדושה מאתונה לאלואסיס ודרכי התהלוכות הנבטיות ליד פטרה (טפר וטפר תשע"ג: 161–172; 271–273; טיילור 2002; האלי 2001). גרמי מדרגות נחצבו על ידי מאמינים בעלייה למזבחות, מקדשים ומקומות פולחן נישאים ברחבי אגן הים התיכון לאורך תקופות היסטוריות ממושכות (ראה בהרחבה: בירן 1981). לדעתנו, גם קטעי המעלות המדורגים המשולבים בדרכי עולי הרגל בארץ ישראל בימי הבית השני נתפסו כבעלי קדושה מסוימת (טפר וטפר תשע"א: 280–284; טפר וטפר תשע"ג: 186, 200–204; גד תשע"ג: 258–266).

מן המקורות ההיסטוריים הארץ־ישראליים ומספרות המחקר עולה שהעלייה לרגל אל בית המקדש בירושלים בימי הבית השני הייתה חוויה אישית ומשפחתית, אך בד בבד אירוע ציבורי־דתי מרכזי בחברה היהודאית (גרבל תשכ"א; ספראי תשכ"ה; אופנהיימר תשע"א; פלדמן תשס"ה). לדעתנו קטעי מדרגות שנחצבו במחשופי סלע לאורך הדרכים ומקוואות טהרה שנחצבו לצדן (עמית תשנ"ג: 157–189) מהווים אלמנטים

ארכיאולוגיים המייחדים את דרכי העולים לרגל בימי הבית השני ונקשרה אליהם משמעות של קדושה. נראה כי ניתן לקשור לעניין זה גם מקורות מים טבעיים המצויים לצד דרכי עולי הרגל ויש להניח ששימשו את ההולכים בדרכים (טפר וטפר תשע"ג: 195–196).

"קדושת" מקורות המים לצד דרכי עולי הרגל

בספר פרי עטנו, שיצא לאור לאחרונה, "דרכים נושאות עם", הצגנו כמה אתרי פולחן לצד דרכים שנקשרו בין השאר, עם מקור מים טבעי. מסתבר שתושבי הארץ הנכרים והיהודים ייחסו לעיתים קרובות משמעות מיוחדת למקורות המים לצד הדרכים. בקרב היהודים בולטת תופעה זו בהקשר של הדרכים העולות אל ירושלים. היהודים דאגו להכשיר את מקורות מים לאורך דרכים אלו כך שיוכלו לשמש לטבילת טהרה. גם מן העדויות ההיסטוריות עולה שהחשיבות והמשמעות המיוחדת של דרכי עולי הרגל נקשרה בין היתר עם קדושת מקורות המים הטבעיים שלצדן (וורמברנד תשכ"א; פטאי תרצ"ו; ספראי תש"ן).

את העדות ההיסטורית הזו מאשש הממצא הארכיאולוגי באתרים השוכנים ליד מעיינות, כדוגמת הבניאס, נחל התנור, עין גודרים, עין שמאי, מעיין חוקוק, פרוד, מעיין חמאם, ציפורי, כפר ח'טים, שוני, עין צור, מאימס, מעלה ג'יפנא, עין כרם, עין אל־חניה, עינן, נחל קנה, עין ירקעם ופטרה (טפר וטפר תשע"ג: 78, 82–86, 116–117, 136–138, 177–181, 274–278). בכמה מאתרים אלו התקיים פולחן המשותף למספר דתות או פולחן פגאני שהתחלף לימים בפולחן נוצרי שנקשר במקור המים. אנו מציעים כי גם בקרב היהודים נקשרה משמעות מיוחדת באתרי המעיינות לאורכן של דרכי עולי הרגל אל ירושלים. בקטעי דרך שלצדם לא התקיימו מקורות מים טבעיים, נחפרו או נבנו בריכות לאיסוף מי נגר, כפי שניתן לראות למשל בחורבת עמודים ובחורבת משכנה. לעיתים נחצבו לאותה מטרה גם בורות מים, ללא זיקה ליישוב סמוך, כמו המקרה של בור לבנים (ציבורי) מצפון-מערב לחוקוק (טפר וטפר תשע"ג: 85–86).

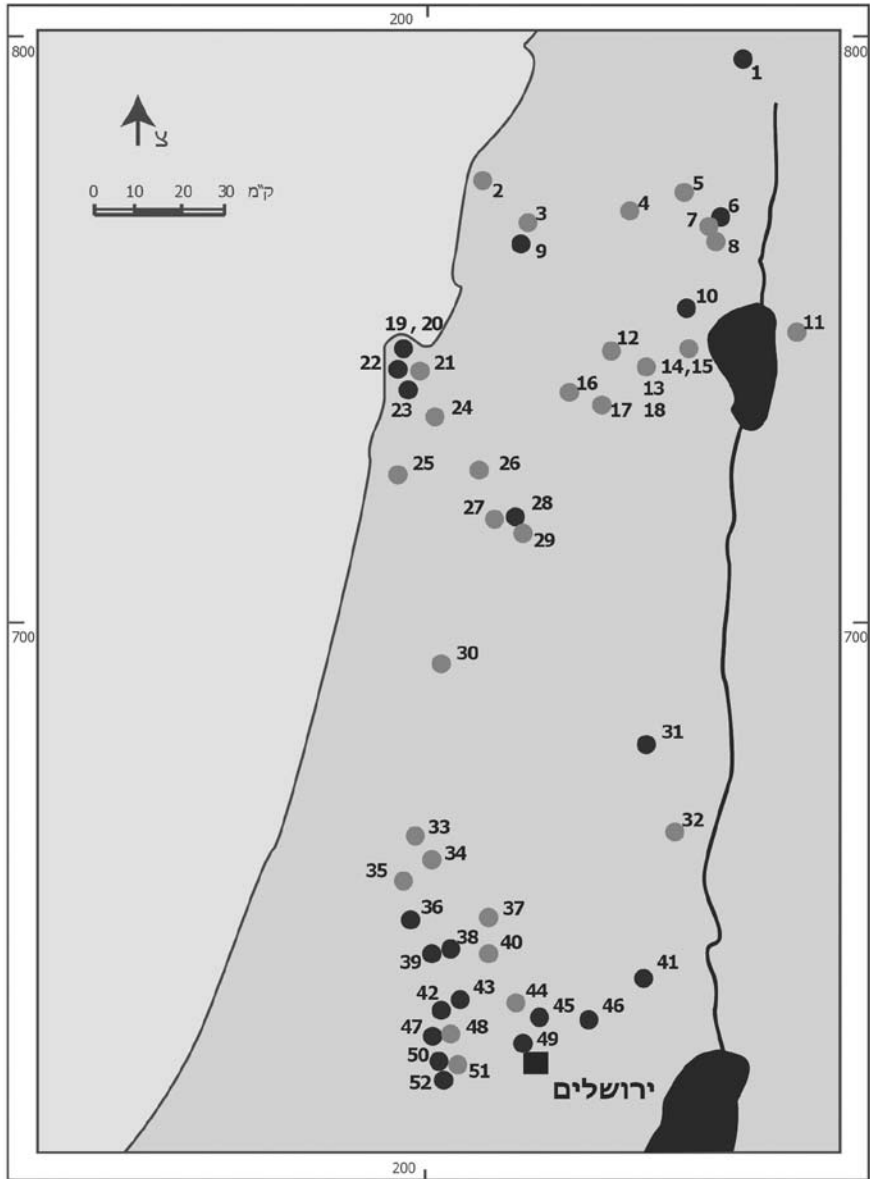
טהרת עולי הרגל ודרכי עולי הרגל

במאה ה' לפני הספירה נחצבו לראשונה ביישובי היהודים בארץ ישראל מקוואות המשמשים לטבילה לשם היטהרות. רייד קשר את הופעת המקוואות עם טהרת כוהנים בבית המקדש בירושלים ואולם חוקרים אחרים הצביעו על כך שמקוואות שימשו גם לאחר חורבן בית המקדש, בתקופת המשנה (רייד תשמ"א; רייד תשמ"ח; רייד תשנ"ן; עמית 1990; עמית תשנ"ג; רגב תשנ"ו; אדלר תשס"ז, עמית ואדלר 2010). ההקפדה על דיני טהרה הביאה בין השאר גם לפריחתה של תעשיית כלי אבן שאינם מקבלים טומאה (מגן תשמ"ח; רגב תשנ"ו) ולהימנעות מצריכה של תכולת כלי חרס מיובאים, בעיקר יינות (משום "טומאת גויים" ו"טומאת ארצם"). מנהגים אלה מצביעים על מסורת ייחודית ליהודים בימי הבית השני (אדלר תשס"ז). העדות הארכיאולוגית מצביעה, אם כן, על שינויים בהרגלי הצריכה ובתרבות החומרית של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בשלהי ימי הבית השני. שינויים אלה בתרבות החומרית מהווים סממן אתני-תרבותי המסייע בידי הארכיאולוג להבדיל בין יישובי היהודים לבין יישובים שבהם לא התגוררו יהודים. אנו מציעים לראות את דרכי עולי הרגל אל בית המקדש בירושלים ואת החציבה של המדרגות לאורכן, בדומה לחציבת המקוואות, לשימוש בכלי אבן ולהימנעות מצריכת יין נוכרי ("יין נסך"), סממן אתני-תרבותי הייחודי לתושבי היהודים של הארץ (טפר וטפר תשע"ג: 194-195).

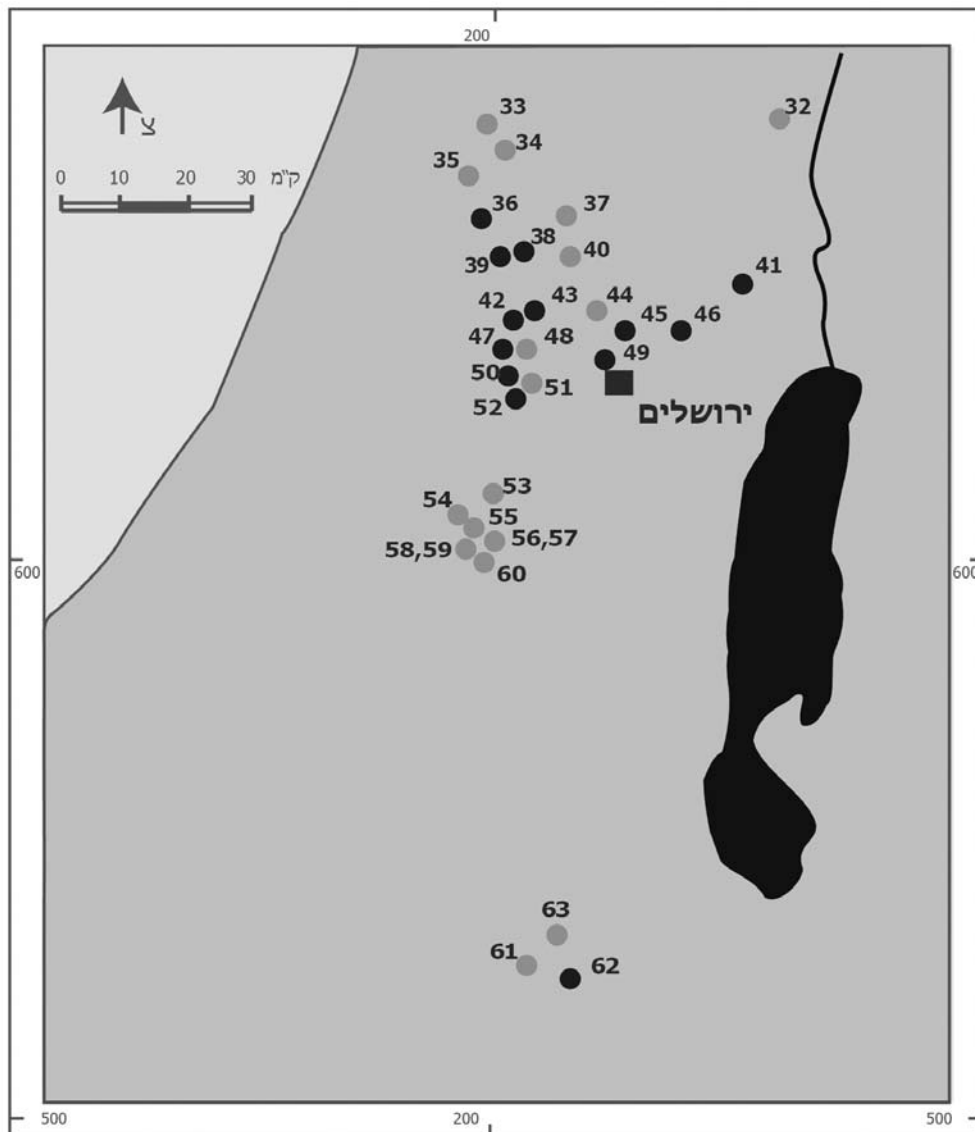
מדרגות חצובות ועלייה לרגל

אמנם עד כה לא נתגלה ממצא ארכיאולוגי המאפשר לתארך במדויק את המעלות המדורגים החצובים לאורך דרכים בארץ ישראל, אולם לדעתנו ישנן עדויות מספיקות המאפשרות לקבוע שאת חציבת גרמי מדרגות לאורך דרכים המובילות לירושלים יש להבין בהקשר של העלייה לרגל בשלהי ימי הבית השני וזאת מכמה סיבות שנפרט להלן. ראשית, המדרגות החצובות המוכרות לנו כיום לאורך דרכים מצויות כולן ביהודה,

בגליל ובהר הנגב לאורך דרכים המובילות אל ירושלים ובעיקר בקרבתה של ירושלים (אירוס 2-3). מעצם תפוצתן לצד דרכים המובילות בכיוון זה מסתבר הקשר שלהן אל העיר ואל מקדשה. שנית, גרמי מדרגות נחצבו ונבנו אמנם גם ביישובים, במבנים, בבורות, לצד מתקני קבורה ומלאכה, אולם גרמי מדרגות אלה שונים במאפייניהם מגרמי המדרגות החצובים לאורך דרכי עולי הרגל, כיוון שהם נחצבו בתוך היישובים לצרכים פונקציונאליים מקומיים יישוביים (טפר וטפר תשע"ג: 186-189). בניגוד לחציבת המדרגות הפונקציונליות במקומות יישוב, המעלות שנחצבו לאורך הדרכים אינן ממוקמות תמיד כך שניתן להסביר את הופעתן ברצון להקל בעלייה של מדרונות תלולים או לשפר מעבר קיים (טפר וטפר תשע"ג: 206). כך למשל, במעלה יתלה שבהרי ירושלים ישנם מספר קטעים חצובים ומדורגים, על אף שהמדרון מתון והמדרגות נחצבו במקומות שאין בהם משום הקלה כלשהי עבור ההולכים בדרך (אירוס 4; טפר תשנ"ו). לפיכך, יש צורך לחפש הסבר אחר לחציבת המדרגות ונראה שניתן להבין תופעה זו רק על רקע של ייחוס חשיבות מיוחדת או קדושה לעצם קיומן של המדרגות. בהקשר זה חשוב לזכור שהמונח ששימש בשפה העברית הקדומה לתאר מדרגות בנויות או חצובות היה "מעלות". כך לפי המקרא היו שש מעלות לכסא המלך (מלכים א, י, 19, 20), מעלות בעיר דוד (נחמיה ג, 15; יב, 37), ומעלות אל המזבח (שמות כ, 26). חפץ המכונה במקרא 'מעלות אחז' (מלכים ב, כ 5-11; ישעיהו לח, 7-8) זוהו על ידי ידן כשעון שמש מדורג (ידן תשי"ט). "שירי המעלות" (תהילים ק"ב-קל"ב) מפורשים כשירים ששוררו על מדרגות או לשירים ששוררו לאל "עליון". המקרא מציינ גם מעלות לאורך הדרכים: מעלה בית חורון, מעלה הזיתים, מעלה עקרבס, מעלה גור, מעלה הלוחית, מעלה הציץ ועוד (בן יהודה תש"ו: 1). מעלה. על סמך אזכורים אלה ניתן להניח כי במעלות אלה נחצבו מדרגות כבר בימי הבית הראשון (זיו 1992א; זיו 1992ב). המונחים "על", "מעל", "עליון", "עליות", "עלייה לרגל" ו"עלייה

- 2 מפת המעלות המדורגים, ירושלים צפון (טפר וטפר תשע"ג: איור 8)
1. עיין; 2. סולם צור; 3. געתון; 4. גודרים; 5. נחל אביב;
 6. מרות; 7. משב; 8. חצור; 9. אבו סנאן; 10. חוקוק; 11. צבחיה; 12. צלחה; 13. עמודים; 14. אירביד; 15. חמאם;
 16. הר חיא; 17. ציפורי; 18. משהד; 19. אליהו; 20. סטלה מאריס; 21. שקמונה; 22. שפינוזה; 23. נחל גלים; 24. שלאילה;
 25. שימרי; 26. קירה; 27. הקיבוצים; 28. נחל קיני; 29. ואדי ערה; 30. שויכת א־ראס; 31. זענוני; 32. סרטבה; 33. תאנה;
 34. רנתיס; 35. בראנט; 36. חרמשית; 37. ראס כרכר; 38. כפר רות; 39. תיתורה; 40. בית חורון; 41. טריק אל הינדי;
 42. עופרה; 43. יתלה; 44. לוז; 45. סנהדרין; 46. אדומים; 47. ג'רש; 48. שמשון; 49. יובל; 50. צירה; 51. אזן; 52. חנות

3 מפת המעלות המדורגים, ירושלים דרום (ספר וטפר תשע"ג: איור 9)
 עיגול בהיר - מעלה בודד; עיגול כהה - מספר מעלות מדורגים: 32. סרטבה; 33. תאנה; 34. רנתיס; 35. בראנט;
 36. חרמשית; 37. ראס כרכר; 38. כפר רות; 39. תיתורה; 40. בית חורון; 41. טריק אל הינדי; 42. עופרה; 43. יתלה;
 44. לוז; 45. סנהדרין; 46. אדומים; 47. גרש; 48. שמשון; 49. יובל; 50. צירה; 51. אזן; 52. חנות; 53. נחל גוברין; 54. אגוז;
 55. נחל לכיש; 56. נחל קורה; 57. נחל אחמד; 58. נחל אדוריים; 59. נחל חרסה; 60. נחל אום חדווה; 61. עין ירקעם;
 62. עקרבים. 63. ממשית

4 מעלה מדורג בנחל יתלה ("יתלה מערב"; צילום: א' בלומנקרנץ)

לרגל. בשל המאפיינים הארכיאולוגיים הדומים של המעלות המדורגים החצובים ברחבי הארץ, ולמרות שלא השתמרו בידינו עדויות היסטוריות לכך שחציבת המעלות נעשתה בהוראה של סמכות ריכוזית, אנו סוברים כי החציבה אכן נעשתה על ידי או בהוראה של סמכות ציבורית כלשהי (טפר וטפר תשע"ג: 205–209; גד תשע"ג: 258–266).

הסליה הרומית האימפריאלית

את המחקר אודות הדרכים הקדומות ששימשו את עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני, התחלנו בשנות השמונים של המאה העשרים, במסגרת הסקר של מערכות המסתור בשפלת יהודה ובשפלת לוד (קלוטר וטפר תשמ"ז). במסגרת זו, ניסינו לזהות את תפוצת מערכות המסתור ביישובי השפלה בואכה

לתורה, שימשו ומשמשים כדי לתאר מעבר אל מקום גבוה יותר לא רק פיזית, אלא גם רוחנית ומכאן האפשרות שהכינוי "מעלה" למדרגות הייתה לו גם משמעות רוחנית או כזו הקשורה בקדושה (טפר וטפר תשע"ג: 189–215; גד תשע"ג). ברצוננו להציע שהחל בתקופה החשמונאית ועד לחורבן הבית השני, בשל ההקפדה היתרה על דיני טומאה וטוהרה המאפיינת תקופה זו, עלתה גם שאלת קדושת הדרך שבה עלו לרגל אל בית המקדש ויחד עימה גם ההיבטים המעשיים של קדושה זו. מעבר להימנעות מטומאה ושמירה על טהרת עולי הרגל, נדרשה הקפדה יתרה גם על מעבר הכהונים ממקומות מושבם בדרכם לשמש בקודש. אלו הושגו באמצעות התקנת מקוואות לאורך הדרכים וכן בחציבת גרמי מעלות שהיה להם חלק בחוויה הדתית של העלייה

אולם, לאחר שאיתרנו בהרי ירושלים מדרגות חצובות גם לאורך דרכים מקומיות, שאינן כבישים רומיים אימפריאליים, כמו מעלה חדשה, מעלה אל-בורג', מעלה ג'פנה ומעלה יתלה (טפר ושחר תשמ"ח; טפר וטפר תשע"ג: 33–64), הציעו רול ואיילון, שהדרכים המקומיות הללו נסללו בתקופה הביזנטית ובהשפעת הדרכים הרומיות נחצבו גם בדרכים אלה גרמי מדרגות (רול ואיילון תשמ"ד). לדעתנו, דרכים אלה נסללו קודם לסלילה הרומית, בימי הבית השני, עבור עולי הרגל היהודים בדרכם לירושלים.

הנחה זו נדונה על-ידינו כבר במאמר קודם הנוגע לדרך בגליל התחתון המזרחי המחברת בין חורבת עמודים לחורבת משכנה. במאמר זה הראינו שעדויות ארכיאולוגיות והיסטוריות מצביעות על כך שדרך זו

ירושלים, לצד מערכות הדרכים הקדומות והכבישים הרומיים האימפריאליים שיעדם ירושלים, לפי הדגם של הסקר הארכיאולוגי שנערך לאורך הכביש הרומי מיפו לירושלים. באזור זה זוהו במחקרים קודמים כבישים רומיים אימפריאליים, העולים משפלת יהודה ושפלת לוד אל ירושלים במעלה בית חורון, במעלה חנות (איור 5) ובמעלה מצד (פישר, איזק ורול 1966). מכיוון שכמה מן המעלות החצובים הנידונים לעיל נחצבו בתוואי שלאורכו נסללו, בשלב מאוחר יותר, כבישים רומיים אימפריאליים (במרחב הארץ – ישראלי), הניחו החוקרים שמעלות אלה נחצבו על ידי הרומאים. באופן זה, הפכו המדרגות למאפיין שמזהה את הסלילה הרומית האימפריאלית הסטנדרטית בארץ ישראל (הראל תשי"ח; קלונר 1996; רול 2005).

5 מעלה חנות (מטע) ובו מדרגות חצובות. ראו סרפנטינה חצובה בדופן השמאלית המציינת שלב קדום בתולדות המעלה (צילום: י' טפר)

חנות מכיוון עמק האלה לירושלים, המעלה מיריחו לירושלים (איור 7; 'מעלה אדומים'), מעלה עקרבים (איור 8) בהרי הנגב וכן מעלה בית חורון, שהוא אולי הדוגמה הבולטת ביותר (אליצור תשנ"ה: 31–39; טפר וטפר תשע"ג: 75–77, איורים 23–24; 56–61, 151–152, 154–161). בחינה מקרוב של מעלות אלה מעלה כי הסלילה הרומית מאוחרת לחציבת המדרגות; המהנדסים הרומיים השתמשו בתוואי הקדום והנוח, ובמרבית המקרים שנבדקו, סללו את הכביש הרומי לצד או על גבי המעלה המדורג. במעלה בית חורון אותר מעלה מדורג קדום לצד הכביש הרומי האימפריאלי. מעלה זה נזכר גם על ידי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה' 54, 58; ב' 228) ומכונה כ"דרך ציבורית" וכן גם בשם הציורי "דרך" נושאת עם, כפי שהציע

היא אחת מדרכי עולי הרגל בימי הבית השני שהובילה מהגליל לירושלים וכי יש לתארך את החציבה של גרמי המדרגות לאורכה לפרק זמן זה. על גבי דרך זו נסלל מאוחר יותר הכביש הרומי האימפריאלי מעכו וציפורי לטבריה (איור 6). הממצא הארכיאולוגי במקום מצביע על שני שלבי סלילה שונים, כאשר הדרך הקדומה נסללה בכיוון צפון-דרום ושימשה במערך הארצי של דרכי העלייה לרגל אל ירושלים, בעוד שהכביש הרומי נסלל בכיוון מזרח-מערב, מעל הדרך הקדומה (רול תשנ"ב: 33–35; טפר וטפר תשע"א: 281–282, איור 67; טפר וטפר תשע"ג: 82, איור 25). קטעי הדרך החצובים במדרגות המוכרים ביותר לציבור המטיילים ולחוקרים מצויים דווקא בדרכים המזוהות ככבישים רומיים אימפריאליים, דוגמת מעלה

6 צילום אוויר של הכביש המנדטורי ו"צומת גולני" המודרנית (בחלק התחתון), ובתוואי דומה, ממערב למזרח, הכביש הרומי האימפריאלי עכו-טבריה (בחלק העליון של הצילום). בנוסף ניתן לראות שלב סלילה קדום בכיוון צפון-דרום, המזוהה עם דרך עולי הרגל (טפר וטפר תשע"ג: איור 25).

נמנית עם מאפייני הסלילה הרומית ולאורך הכבישים הרומיים בכל רחבי האימפריה הרומית לא נחצבו כלל מדרגות. מכאן שההנחה הרווחת בחקר הכבישים הרומיים האימפריאליים בארץ ישראל, שהמעלות המדורגים הם חלק ממאפייני הסלילה הרומית, בטעות ייסודה. הרומאים העדיפו לסלול את דרכיהם כך שיתאימו למעבר בכל תנאי מזג האוויר, ברוחב ובאיכות סטנדרטיים, שיאפשרו חציה של מעברי הרים במדרונות בסרפנטינות מתונות ללא מדרגות, כיאה לסלילה המיועדת לתחבורה גלגלית (הגן 1967; רדק 1973; רול תשל"ו; רול תשנ"ח; טפר וטפר תשע"ג: 22–29).

יש לציין שהקטעים המדורגים לאורך דרכי עולי הרגל לירושלים הם בעלי מאפיינים ארכיטקטוניים החוזרים על עצמם; כך למשל, בכל המקרים רוחב המדרגות אינו עולה על שני מטרים. צורת הסלילה, שיטת החציבה

רול (תשמ"ז: 122). זוהי עדות היסטורית המאששת את הממצא הארכיאולוגי ומוכיחה כי הדרך ולפיכך גם המעלה החצוב בה שימשו את ציבור עולי הרגל אל ירושלים עוד טרם הסלילה הרומית האימפריאלית. כאמור, את הסלילה האימפריאלית ניתן לתארך באמצעות אבני המיל המופיעות לאורכה ומציינות את שם הקיסר שבימיו נסללה או שופצה הדרך (טפר וטפר תשע"א: 280–281; טפר וטפר תשע"ג: 22–29).

לכבישים הרומיים האימפריאליים בארץ ישראל מאפיינים ארכיאולוגיים דומים לאלה של כבישים רומיים בחלקים אחרים של האימפריה הרומית, ומבדילים אותם מן הדרכים המקומיות. כך למשל, הכבישים הרומיים סלולים ברוחב קבוע עם ריצוף מעל שכבת מילוי, עם קירות שוליים איתנים ואבני מיל מוצבות לאורכם. יש להדגיש כי חציבת מדרגות איננה

7 המעלה מיריחו לירושלים: משמאל דרך עולי הרגל ("מעלה האדומים") חצובה ומדרגת ברוחב עד 2 מ', מימין קיר התמך המאסיבי של הכביש הרומי האימפריאלי, יריחו לירושלים (צילום: יו' טפר).

בירושלים. העולים לרגל היו משפחות, גברים, נשים וטף שהלכו מעוטרים בשיירות וליוו את הליכתם בשירה ובריקודים. דרך אחת כזו, במעלה בית חורון, נזכרת כאמור על ידי יוסף בן מתתיהו, ומכונה כ"דרך ציבורית" וכן גם כ"נושאת עם". עדות היסטורית מהימנה זו מוכיחה את ייעודה כדרך המשמשת את ציבור עולי הרגל אל ירושלים ואת תאריכה בימי הבית, עוד טרם הסלילה הרומית האימפריאלית באזורנו. במאמר זה ביקשנו לתאר את המאפיינים הארכיאולוגיים המשותפים של קטעי המדרגות החצובות לאורכן של דרכים המובילות לירושלים בגליל, ביהודה ובהר הנגב והצענו לקשור אותן עם העלייה לרגל בשלהי ימי הבית השני. הצענו כי לחציבת המדרגות ולמערך הדרכים האמור ייחסו יהודי ארץ ישראל משמעות מיוחדת ומידה מסוימת של קדושה,

של המדרגות, מיקום הקטעים החצובים באזורי התיישבות יהודית של ימי הבית השני ולצד מקורות מים הם מאפיינים ארכיאולוגיים וסביבתיים נוספים המשותפים לכל קטעי המעלות המדרגים הנידונים כאן. לאור המאפיינים המשותפים הללו יש לראות לדעתנו במעלות המדרגים תופעה אחת שיש לתארך אותה לפרק זמן מוגבל ולהבין את תפקידם בהקשר אחד הנוגע לעלייה לרגל לירושלים בשלהי ימי הבית השני.

סיכום

בניגוד לכבישים הסלולים של האימפריה הרומית, דרכי עולי הרגל לירושלים בשלהי ימי הבית השני נועדו למעבר של הולכי רגל ולא למעבר של תחבורת עגלות או מרכבות. רגל הינו כמובן גם מועד של חג, שבו המוני בית ישראל עלו לבית המקדש

8 קטע דרך מדורג במעלה העקרבנים המציין שלב כרונולוגי קדום במעלה זה (צילום: יו' טפר)

להציע שבמידה ובעתיד יימצאו גרמי מדרגות חצובים לאורך שבילים מסורתיים ולהם מאפיינים דומים לאלה שתיארנו לעיל, יש לייחס גם להן תשומת לב מחקרית לאור האפשרות המוצעת כאן על-ידינו.

ביקה לתרבותם החומרית באותה העת. למרות האמור לעיל, איננו טוענים כי כל גרמי המדרגות החצובים שזוהו עד כה או שיוזוהו בעתיד בארץ ישראל, הן בהכרח חלק מדרכי עולי הרגל. בכל זאת, ברצוננו

הערות

1 הסוגיות המרכזיות במאמר זה, נזכרות גם בספרנו 'דרכים נושאות עם, דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני' (תשע"ג). במאמר זה, ביקשנו להדגיש רק חלק מהן. המחקר אודות דרכי עולי הרגל נערך לאורך מספר שנים, בתחילה במסגרת חקר מערכות המסתור והיישובים בשפלת יהודה, בהמשך במסגרת סקר הכבישים הרומיים

לירושלים ובגליל כחלק מפעילות הועדה לחקר הכבישים הרומיים ואבני המיל בארץ ישראל מטעם אוניברסיטת תל אביב, בניהול פרופ' ישראל רול ז"ל ופרופ' בנימין איזק. במסגרת פעילות הועדה נבחנו שרידי דרכים באזורים נוספים של הארץ. חברים ויזידים רבים היו שותפים אתנו לדרך ולכולם שלוחה ברכת תודה.

ביבליוגרפיה

אבן שושן תשס"ג
 א' אבן שושן, מלון מחדש ומעודכן לשנות אלפיים. תל אביב תשס"ג.
 אדלר תשס"ז
 י' אדלר, "השמירה על הלכות טהרה בתעשייה החקלאית של ארץ ישראל בתקופת הבית השני והמשנה", ירושלים וארץ ישראל, ד-ה (תשס"ז), עמ' 59-83.
 אופנהיימר תשע"א
 א' אופנהיימר, "עלייה לרגל לשם לימוד תורה", בתוך: י' חן, וא' שגריר (עורכים), לראות ולגעת, בתוך: עלייה לרגל למקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלם, מחקרים לכבוד אורה לימור, האוניברסיטה הפתוחה, תשע"א, עמ' 14-16.
 אליצור תשנ"ה
 י' אליצור, "מעלה בית-חורון הקדום - שרידים והצעת איתור". בתוך: ז"ח ארליך ו' אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, ה, אריאל (תשנ"ה), עמ' 31-39.
 בירן 1981
 A. Biran (Ed), *Temples and High Places in Biblical Times*. Proceedings of the Colloquium in the Centennial of the Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion. Jerusalem, 14-16 March 1977. Jerusalem.
 בן יהודה תש"ו
 א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תש"ו.
 גד תשע"ג
 ד' גד, "מעלות חצובים באבן - בדרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני", בתוך: יג' טפר ו' טפר, דרכים נושאות עם, דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני, תל אביב תשע"ג, עמ' 235-253.
 גרבל תשכ"א
 א' גרבל, "הדרך באמונה ובפולקלור", האנציקלופדיה העברית, יג, ירושלים תשכ"א, עמ' 165-167.
 האלי 2001
 J.F. Healy, *The Religion of the Nabataeans Religions in the Greco-Roman World*, Leiden-Boston-Koln

הגן 1967
 V.W. Hagen, *Roman Roads*, London 1967.
 הראל תש"ח
 מ' הראל, "כביש מעלה העקרבים הרומי", ידיעות כ"ב/ג-ד (תש"ח), עמ' 148-151.
 וורמברנד תשכ"א
 מ' וורמברנד, "המים באמונות ובדעות", האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 243-245.
 זיו תשס"א
 י' זיו, "שתי לברך למסילה (ירמיהו לא: 20): על כינוייה המקראי של "דרך הרה" ביהודה ושומרון, בתוך: אשל י' (עורך), מחקרי יהודה ושומרון י, אריאל (תשס"א), עמ' 195-206.
 זיו תשס"ז
 י' זיו, "הקידומות בשמותיהם הערביים של מעלות הרים בישראל", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, טז, אריאל (תשס"ז), עמ' 203-218.
 טיילור 2002
 J. Taylor, *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, Cambridge, Mass 2002.
 טפר תשנ"ו
 י' טפר, "מעלה יתלה: מעלה קדום מאמעוס לירושלים" בתוך: פאוסט א' עורך, חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השני, רמת גן (תשנ"ו), עמ' 41-54.
 טפר וטפר תשע"א
 יג' טפר ו' טפר, "דרכים נושאות עם - דרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני", בתוך: ספראי ש' וספראי ז', (עורכים), משנת ארץ ישראל, מסכתות עולה, ביכורים, ירושלים תשע"א, עמ' 273-292.
 טפר וטפר תשע"ג
 יג' טפר ו' טפר, דרכים נושאות עם, דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני. תל אביב תשע"ג.
 טפר ושחר תשמ"ה
 י' טפר ו' שחר, "המסתור בשם טוב", בתוך: ע' קלונר ו' טפר (עורכים), מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל אביב תשמ"ה, עמ' 226-236.

- טפר ושחר תשמ"ח
 'טפר ו' שחר (עורכים), מעלות קדומים לירושלים, תל אביב תשמ"ח.
 ידון תשי"ט
 'י ידון, "מעלות אחד", ארץ ישראל י (תשי"ט), עמ' 91-96.
 מגן תשמ"ח
 'י מגן, כלי אבן בירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשמ"ח.
 עמית 1990
 D. Amit, "A Miqveh Complex Near Alon Shevut," *Atiqot* 38 (1990), pp. 75-84.
 עמית תשנ"ג
 ד' עמית, "מקוואות טהרה בהר חברון - נקודות ציון לשחזור היישוב היהודי בימי הבית השני", בתוך: ז"ח ארליך ו' אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, ג (תשנ"ג), עמ' 157-189.
 עמית ואדלר 2010
 D. Amit and Y. Adler, "The Observance of Ritual Purity after 70 C.E. A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries," in: Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness and S. Schwartz (eds.) *"Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee, I. Levine*. Winona Lacke, IN (2010), pp. 121-143.
 ספראי תשכ"ה
 ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, ירושלים תשכ"ה.
 ספראי תש"ן
 ז' ספראי, "הטיפול במערכות הדרכים הכפריות בתקופת המשנה והתלמוד", בתוך: ב"ז קידר, ט' דותן, ו' ספראי (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' 159-180.
 ר' פטאי תרצ"ו
 ר' פטאי, המים, תל אביב תרצ"ו.
 פישר, איזק ורול 1996?
 M. Fischer and B. Isaac, and I. Roll, *Roman Roads in Judaea, II, Jaffa - Jerusalem Roads* (BAR International S. 628), Oxford 1996.
 פלדמן תשס"ה
 ג' פלדמן, "חווית השינוף ואישוש הסמכות: העלייה לרגל לירושלים ולמקדש בימי הבית השני", בתוך: א' לימור וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל - יהודים נוצרים ומוסלמים: אסופת מאמרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 88-109.
 קלונר וטפר תשמ"ז
 ע' קלונר ו' טפר (עורכים), מערכות המסחר בשפלת יהודה, תל אביב תשמ"ז.
 קלונר 1966
 A. Klöner, "Stepped Roads in Roman Palestine," *ARAM* 8 (1966), pp. 111-137
 רגב תשנ"ו 1
 א' רגב, "השימוש בכלי אבן בימי הבית השני", בתוך: י' אשל
- (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, ו, אריאל (תשנ"ו), עמ' 79-95.
 רגב תשנ"ו 2
 א' רגב, "מקוואות טהרה של מעמדות וכיתות בישראל בימי הבית השני", קתדרה 79 (תשנ"ו), עמ' 3-21.
 רדק 1973
 G. Radke, "Viae publicae Romanae," in: *RE (Real-Encyclopedia Klassischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XIII) (1973), pp. 1417-1686.
 רול תשל"ו
 'י רול, "מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל", קדמוניות ט (תשל"ו), עמ' 38-50.
 רול תשמ"ז
 'י רול, "דרכי התחבורה מיפו לירושלים בתקופה הרומית והביזנטית". בתוך: א' שילר (עורך), ספר וילנאי ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 120-128.
 רול תשנ"ב
 'י רול, "סקר וחקנים בכבישים הרומיים בגליל התחתון", חדשות ארכיאולוגיות קא-קב (תשנ"ב), עמ' 33-35.
 רול תשנ"ח
 'י רול, "מפת הכבישים הרומיים הממלכתיים בארץ ישראל, בנגב ובעבר הירדן", בתוך: י' אבירם (עורך), אילת והעברה - קובץ מחקרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 207-211.
 רול 2005
 I. Roll, "Terrestrial Transportation of the Roman Army in the East the Case of Judaea/Palestina and its Road Network," *Jahrbuch für Antike und Christentum* 20/2 (2005), pp. 1166-1170.
 רול ואיילון תשמ"ד
 'י רול וא' איילון, "כבישים רומיים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה", בתוך: זאבי ר' (עורך), ישראל - עם וארץ, א (תשמ"ד), עמ' 131-146.
 רייך תשמ"א
 ר' רייך, "משנה, שקלים פ"ח מ"ב והמצא הארכיאולוגי", בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשמ"א, עמ' 225-256.
 רייך תשמ"ח
 ר' רייך, "בתי הכנסת ומקווה הטהרה בארץ ישראל בימי הבית השני", בתוך: א' אופנהיימר א' כשר וא' רפפורט (עורכים), בתי כנסת עתיקים - קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 205-212.
 רייך תש"ן
 ר' רייך, "מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני, המשנה והתלמוד", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור מאת האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ן.
 שצמן תשמ"א
 'י שצמן, "הקטה", "הרמס", "לריס", בתוך: מ' אבייונה (עורך), אנציקלופדיה של העולם הקלאסי, ירושלים, עמ' 194, 198, 268.